

تأملی در معنا و شکل‌گیری علم «تاریخ قرآن»

در پرتو معرفی کتاب درسی تاریخ قرآن نوشته آیت‌الله معرفت (ره)

مجید معارف

استاد دانشکده الهیات دانشگاه تهران

maaref @ ut.ac.ir

چکیده

در دانش تاریخ قرآن، وضعیت قرآن از نظر نزول بر پیامبر اسلام (ص)، کتابت اولیه، جمع و تدوین در زمان رسول خدا (ص) و پس از رحلت آن بزرگوار، رسم‌الخط و مراحل اصلاح آن و قرائت و تحولات مربوط به آن بررسی می‌شود. این دانش در زمانهای گذشته قسمتی از «علوم قرآن»، به معنای مطالعه جامع درباره قرآن، به شمار می‌رفت و در عصر حاضر نخست به وسیله خاورشناسان و سپس محققان مسلمان «تاریخ قرآن» به عنوان علمی مستقل از «علوم قرآن» هویت یافت. علمای شیعه و سنی با علاقه‌مندی به کاوش درباره کتاب الهی دهها کتاب در موضوع «تاریخ قرآن» نگاشته‌اند که یکی از ارزنده‌ترین آثار در این زمینه تاریخ قرآن تألیف آیت‌الله معرفت (ره) است. در این مقاله ضمن بیان اصطلاح «تاریخ قرآن» و مسائل و موضوعات این دانش به معرفی کوتاهی درباره تاریخ قرآن آیت‌الله معرفت (ره) پرداخته‌ایم.

واژه‌های کلیدی

تاریخ قرآن، علوم قرآنی، خاورشناسان، نولدکه، ابو عبدالله زنجانی، آیت‌الله معرفت (ره).

مقدمه

شناخت علم تاریخ قرآن

تاریخ قرآن دانش نسبتاً جدیدی است که به گفته برخی از محققان مباحث مربوط به توصیف و تحلیل سرگذشت جمع و تدوین قرآن مجید از آغاز نزول وحی تا سیر هزار و چهارصد ساله کتابت و طبع آن در اعصار جدید را در بر دارد (میرزایی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۲۵۸). محقق دیگری معتقد است که: «تاریخ قرآن عبارت از بیان سرگذشت سیر تحول قرآن در زمینه نزول، تدوین، نگارش، رسم الخط آن و غیره است و نامیده شدن این مباحث به تاریخ قرآن از آن روست که ما را با مسائل تاریخی قرآن آشنا می‌سازد» (محمدی، ۱۳۸۵: ۱۸).

اصطلاح «تاریخ قرآن»، اصطلاحی مستحدث است. اما با مراجعه به منابع تاریخی - که در حوزه قرآن نگاشته شده است - می‌توان دریافت که مباحث تاریخ قرآن قرن‌ها مورد بحث قرار گرفته و منشأ آثار متنوعی شده است. البته قدمای دانشمندان، علوم و اطلاعات مرتبط با قرآن را ذیل «علوم قرآنی» مورد بحث قرار داده‌اند (رامیار، ۱۳۶۳: ده). اصطلاح علوم قرآن علاوه بر آنکه موضوع کتابهای مستقلی مانند البرهان فی علوم القرآن از زرکشی، الاتقان فی علوم قرآن از سیوطی شد، بر نام بسیاری از تفسیرهای قرآن نیز سایه افکن شد. چنان که نام کامل دو تفسیر تبیان شیخ طوسی و مجمع البیان طبرسی به ترتیب التبیان الجامع لعلوم القرآن و مجمع البیان لعلوم قرآن است. مفسران مباحث علوم قرآن را در مقدمه‌های تفاسیر خود یا در اثنای تفسیر برخی از آیات به بحث می‌گذاشتند. از مقدمه‌های مفصل علوم قرآنی در صحنه تفاسیر می‌توان به مقدمه تفسیر المبانی لنظم المعانی و مقدمه تفسیر المحرر الوجیز یاد کرد که در عصر حاضر به همت آرتور جفری با عنوان مقدمتان فی علوم القرآن به چاپ رسیده و در بردارنده همه مباحث «تاریخ قرآن» با اصطلاح امروزی است.

از مطالب پیش گفته نتیجه می‌شود که عنوان «علوم قرآن» در کارهای دانشمندان اسلامی عنوانی جامع بوده که شامل بحث درباره هر موضوعی از موضوعات قرآنی می‌شده است. اما در عصر حاضر این تلاش صورت گرفت که بخشی از تحقیقات مربوط به قرآن با عنوان «تاریخ قرآن» مورد توجه قرار گیرد (همان‌جا). حال مرز تمایز «علوم قرآنی» - به معنای جدید خود - با «تاریخ قرآن» کجاست؟ این سؤال است که هنوز پاسخ دقیقی در مقابل آن وجود ندارد. زیرا در کتابهای موجود علوم قرآنی و تاریخ قرآن نوعاً مباحثی دیده می‌شود که در شمار علم و کتاب دیگر قرار دارد. البته اگر بتوان عنصر شاخصی در تمایز دو علم «تاریخ قرآن» و «علوم قرآنی» در نظر گرفت، آن عنصر علی القاعده عنصر

زمان است. به عبارت دیگر آن دسته از مباحث مرتبط با قرآن که به نحوی با عصر و زمان خاصی ارتباط می‌یابد، از جمله تاریخ نزول وحی، جمع و تدوین قرآن در دوره‌های مختلف، کتابت وحی و کاتبان آن، رسم‌الخط قرآن و سیر تحول آن، پیدایش و تطور قرائات از موضوعات تاریخ قرآن است و آن دسته از موضوعات قرآنی که بدون ارتباط با زمان خاصی قابل تحقیق است - از جمله بحث از محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، مفهوم و منطوق، عام و خاص، دلالت قرآن، اعجاز قرآن و وجوه آن و حجیت قرائات - در حوزه موضوعات علوم قرآن واقع می‌شود. در این میان آیت‌الله معرفت که نخستین تألیف گسترده قرآنی خود را با عنوان *التمهید فی علوم القرآن* نگاشت و در آن مطلق مباحث قرآنی را به بحث گذاشت، در حین اشتغال به تحقیقات خود چکیده‌ای از همین کتاب را با همکاری سازمان «سمت» با عنوان *علوم قرآنی* عرضه داشت و علاوه بر آن در سال ۱۳۷۵ بخشی از مباحث کتاب *التمهید* را با عنوان *تاریخ قرآن* بازنویسی کرد. آیت‌الله معرفت معتقد است که دانشمندان اسلامی در قرون اولیه در آثاری موسوم به «المصاحف» مباحث تاریخ قرآن را به بحث گذاشتند. ایشان «تاریخ قرآن» را علم شناخت قرآن می‌داند و معتقد است این اصطلاح در نوشته‌های پیشینان نیز در همین معنی به کار رفته است (معرفت، ۱۳۷۵: ۲)، البته تعریف استاد از بیان موضوع «تاریخ قرآن» خالی از ابهام و اجمال نیست، زیرا «شناخت قرآن» موضوعی کلی است که جوانب متعددی را در بر می‌گیرد.

کاربرد اصطلاح تاریخ قرآن در عصر حاضر از مطالعات فرهنگی
به گفته بسیاری از محققان در عصر حاضر عنوان «تاریخ قرآن» را برای نخستین بار پرفسور نولدکه آلمانی و استاد رژی بلاشر فرانسوی پیشنهاد کرده‌اند (مهدوی‌راد، ۱۳۷۹: ۳۲۳). یکی از قرآن‌پژوهان در این خصوص می‌نویسد:

«تاریخ قرآن نولدکه رساله دکتری اوست که به سال ۱۸۵۸ از آن دفاع کرده است و سپس با بازنگری گسترده با همکاری یکی از شاگردانش آن را نشر داده است. چاپ دوم کتاب نولدکه به سال ۱۹۱۹ نشر یافته است. نولدکه در آن کتاب کوشیده است آیات و سوره‌های قرآنی را بر اساس نزول سامان دهد و چگونگی شکل‌گیری مصحفها و کتابت قرآن را باز گوید. او پس از آنکه سوره‌ها و آیه‌ها را در دو بخش کلی: مکی و مدنی گزارش کرده، نسبت به چگونگی محتوای سوره‌ها و مراحل نزول و شکل‌گیری سوره‌ها بحث کرده است» (همان‌جا).

شایان ذکر است که به کارگیری اصطلاح «تاریخ قرآن» از سوی خاورشناسان، در آغاز برای برخی از محققان اسلامی (عزت دروزه: ۶) ناخوشایند بود. از نظر این محققان، خاورشناسان با استفاده از عنوان «تاریخ قرآن» در صدد بوده‌اند قرآن را از جهت وضعیت تاریخی پدیده‌ای مبهم و مغشوش جلوه دهند و در پرتو تحقیقات تاریخی وضع آن را روشن سازند، چنان که همین کار را نسبت به تورات و انجیل بارها انجام داده‌اند. در مقابل این دیدگاه برخی مانند علامه طباطبایی و اهمه‌ای در استفاده از عنوان «تاریخ قرآن» به خود راه ندادند و مطالعه در باب تاریخ قرآن را با اصالت و قطعیت قرآن قابل جمع دانستند. علامه در کتاب قرآن در اسلام می‌نویسد:

«تاریخ قرآن مجید از روز نزول قرآن تا به امروز کاملاً روشن است و پیوسته سور و آیات قرآنی ورد زبان مسلمانان بوده است و دست به دست می‌گشته است. و همه می‌دانیم که قرآنی که در دست ماست همان قرآنی است که در چهارده قرن پیش به پیغمبر اکرم (ص) تدریجاً نازل شده است. با این وصف نباید قرآن در اعتبار و ثبوت واقعیت خود نیازمند تاریخ باشد. اگرچه تاریخش هم روشن است. زیرا کتابی که مدعی است که کلام خداست و در این دعوی به متن خود استدلال می‌کند و به مقام تحدی برآمده و همه انس و جن را از آوردن مثل خود عاجز می‌داند دیگر نمی‌شود در اثبات اینکه کلام خداست و تحریف و تغییری به آن عارض نشده است و چنان که بوده، می‌باشد نیاز به دلیل و شاهدهی غیر از خودش (از جمله تاریخ) پیدا کند یا در ثبوت اعتبار به تصدیق و تأیید شخصی یا مقامی پناهنده شود» (طباطبایی، ۱۳۵۳: ۱۱۷).

با توجه به این مطالب اصطلاح «تاریخ قرآن» به تدریج در بین مسلمانان مورد قبول قرار گرفت و برخی در صدد تألیف اثر قرآنی خود با عنوان تاریخ قرآن، تاریخ و علوم قرآنی و احیاناً سرگذشت قرآن^۱ شدند. اینکه چه کسی نخستین بار این عنوان را برای کتاب خود به کار برده، دقیقاً معلوم نیست. اعتقاد رایج بر آن است که نخستین بار این نام از سوی ابو عبدالله زنجانی به کار گرفته شد (رامیار، ۱۳۶۳: ده) و او در سفری که در سال ۱۳۵۴ ق. به قاهره کرد به تألیف کتاب تاریخ القرآن مبادرت نمود. اما برخی معتقدند که در میان مؤلفان اسلامی، ترکستانی اولین کسی است که کتابی با عنوان تاریخ

. به عنوان مثال، آقای دکتر رجبعلی مظلومی نام کتاب خود را پژوهشی پیرامون آخرین کتاب الهی (سرگذشت قرآن) نامید.

القرآن و المصاحف در سال ۱۳۲۴ تألیف کرد (مهدوی‌راد، ۱۳۷۹: ۲۳۴). اثر ترکستانی در دست نیست تا بتوان درباره آن اظهار نظر کرد، اما تاریخ قرآن زنجانی با آنکه اثر نسبتاً مختصری است، در بین شیعه و اهل سنت با حسن استقبال روبه‌رو شد و بر آثار بعد از آن اثرگذار شد.

پس از تألیف کتاب تاریخ قرآن ابو عبدالله زنجانی، اصطلاح «تاریخ قرآن» به تنهایی یا «تاریخ و علوم قرآنی» به کرات از سوی نویسندگان شیعه و سنی به کار گرفته شد و تا زمان حاضر به طور قطع بیش از ۳۰ اثر با عنوان «تاریخ قرآن» تألیف شده است که نام بردن از آنها و داوری درباره مضامین و محتوای هر یک محتاج مجال وسیع‌تری است. اما نکته مهمی که شایان تذکر است آنکه با بررسی آثار تألیف شده در عصر حاضر روشن می‌شود که پژوهشگران درباره تاریخ قرآن از دو زاویه یا منظر بحث کرده‌اند به این شرح:

الف) عده‌ای برای علم تاریخ قرآن موضوعیت مستقل قائل شده و در تعریف و تحدید آن کوشیده و درصدد برآمده‌اند که مسائل آن را تعیین کرده، به صورت مفصل یا مختصر به تحقیق پردازند. این عده معمولاً آثار خود با عناوینی چون: «تاریخ قرآن»، «سرگذشت قرآن»، «تاریخ و علوم قرآنی» و گاه همانند قدما «علوم قرآنی» نام‌گذاری کرده‌اند^۱ که مشتمل بر مباحث تاریخ قرآن نیز هست (جامع‌ترین کتاب در این زمینه تاریخ قرآن تألیف دکتر محمود رامیار است).

ب) برخی به صورت گذرا و استطرادی درباره پاره‌ای از مباحث تاریخ قرآن به بحث پرداخته‌اند و هدفشان در درجه نخست پرداختن به تاریخ قرآن نبوده است؛ برای مثال آیت‌الله خویی در کتاب خود موسوم به *البیان فی تفسیر القرآن* در بحث «صیانة القرآن من التحریف» به بررسی اخبار جمع قرآن پرداخته و از طریق نشان دادن اختلافات موجود در این روایات، جمع قرآن در دوران ابوبکر را مورد تشکیک و جمع قرآن در دوره عثمان را مورد تصدیق قرار داده است (خویی، ۱۴۰۸: ۲۴۰ - ۲۵۹ با عنوان: احادیث جمع القرآن). نظیر این مطلب را می‌توان در *تفسیر المیزان* ذیل تفسیر آیه «انا نحن نزلنا الذکر و انا لحافظون» (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۱۲، ۱۱۸، ۱۳۲) و نیز کتابهای *القرآن الکریم و روایات المدرستین* اثر

۱. جهت اطلاع از اسامی تعدادی از این کتب نگاه کنید به: *درآمدی بر تاریخ قرآن*، ص ۳۰، *سیرنگارهای علوم قرآنی*، ص ۲۲۸-۲۵۴؛ *دانشنامه قرآن پژوهی*، ج ۲، ص ۴۵۸-۴۶۷، ذیل عنوان تاریخ قرآن، محمدی، ۱۹؛ عنوان کتاب‌شناسی تاریخ قرآن.

علامه سید مرتضی عسکری، حقایق هامة حول القرآن الکریم اثر سید جعفر مرتضی عاملی و نیز قرآن در اسلام اثر علامه طباطبایی مشاهده کرد.^۱ اما آیت الله معرفت از جمله نویسندگانی است که با شناخت کامل از نیازهای عصر حاضر در هر دو مجال به پژوهش دست زدند و به طوری که گذشت ایشان هم به شکل استقلالی در کتاب تاریخ قرآن و هم به شکل «استطردی» در کتابهای التمهید فی علوم القرآن و صیانة القرآن من التحریف مباحث تاریخ قرآن را به بحث گذاشتند و کمتر مسئله‌ای را از نظر دور داشتند.

تاریخ قرآن آیت‌الله معرفت

از کتابهای معروف «تاریخ قرآن» در عصر حاضر، تاریخ قرآن تألیف مرحوم آیت‌الله معرفت است. این کتاب با یک مقدمه آغاز و در شش فصل تنظیم شده است و شامل مباحث پدیده وحی، نزول قرآن، جمع و تألیف قرآن، قاریان و قرائات هفتگانه، دفع شبهه تحریف و بالأخره ترجمه قرآن است. مؤلف ارجمند چنان که رسم و معهود تحقیق است نخست به بررسی پیشینه کتابهای «شناخت قرآن» در دوره‌های گذشته پرداخته و سپس به معرفی کتابهای مهم «تاریخ قرآن» در عصر حاضر اقدام کرده‌اند. به دنبال آن از آثار قرآنی خود مانند: التمهید فی علوم القرآن و التفسیر و المفسرون نام برده‌اند و بدین وسیله نشان داده‌اند که تألیف «تاریخ قرآن» با تکیه بر شناخت انبوه کتابهای تاریخ قرآن در عصر حاضر و نیز تجارب علمی سی ساله خود در زمینه تحقیق پیرامون مسائل قرآنی صورت پذیرفته است. لذا در بیان ویژگی تاریخ قرآن و محتوای فصول آن نوشته‌اند.

«ویژگی کتاب حاضر در آن است که راه اقتباس را کنار گذارده و راه تحقیق را پیش گرفته است. سعی بر آن بوده که تمامی مباحث آن از پژوهشی نوین با استناد بر شواهد و منابع اصیل تاریخی برخوردار باشد. این کتاب مشتمل بر شش فصل است و مسائل ضروری در شناخت قرآن در آنها مطرح شده است.

در فصل اول، از موضوعات مقدماتی مانند وحی، شناخت وحی و امکان وحی بحث می‌شود. همچنین در این فصل دلایلی که در امتناع وحی اقامه شده است نقد و بررسی می‌شود. به ویژه وحی رسالی که ارتباط مستقیم میان خالق و برگزیده خلق است. چگونه

. برای تفصیل این بحث نگاه کنید به: درآمدی بر تاریخ قرآن، ص ۲۲، زوایای بحث در تاریخ قرآن.

انسانی این شایستگی را پیدا می‌کند تا طرف پیام مستقیم حق تعالی قرار گیرد و اینکه آیا ممکن است به این پیام، در حال ارتباط یا پس از آن دستبرد زده شود؟ ضمناً در این فصل از تاریخ آغاز وحی عموماً و وحی قرآنی خصوصاً و چگونگی نزول وحی بر پیامبر اسلام (ص) و بازگو کردن آن برای کاتبان وحی و چگونگی ضبط آن و نیز شیوه کتابت در آن عهد سخن خواهیم گفت.

در فصل دوم از آغاز نزول قرآن و سه سال تأخیر پس از آغاز نزول وحی رسالت، مدت نزول قرآن و نزول دفعی و تدریجی آن و آراء دفعی نزول زمینه در بزرگان نزول ترتیب، سوره و آیه آخرین تا اولین از شد خواهد گفتگو، قرآن یمك، هاسوره مدنی، معیار تشخیص سوره‌های مك آیا اینکه و مدنی از ی از یمك های سوره شناخت فواید از و ردد وجود سور آیات در استثنای رودمی سخن مدنی از، نزول شأن با آن فرق و نزول اسباب از همچنین

و اسامی شودمی گفتگو نزول اسباب شناخت راه و تأویل و تنزیل توقیفی هاسوره اسامی اینکه و هاسوره نام، آیه و سوره مفهوم، قرآن نامهای از سور و آیات عدد و هاسوره نام اعراب نیز و بوده اتفاق حسب بر یا است است فصل این در شده مطرح دیگر مباحث

و نظم از سوم فصل در توقیفی و سوره هر در هآیه نظم، قرآن تألیف به ذکری صحابه مصحفی از ضمناً شودمی گفته سخن آیات نظم بودن از هانوشته که عثمان خلافت زمان در مصاحف توحید دوران تا آیدمی میان مادر «ام» نام به و گردید تهیه کامل نسخه يك در قرآن و آوری جمع نو از فصل این در شد شناخته، مصحفها پیشوای «امام» یا مصاحف، عربی خط أمنش سر، مصحف الخطرسم از، عثمانی مصحفی و ویژگیهای طخلارسم تکاملی دوران از نیز و داشت وجود مصحفها میان که یف لاتاخ دوشیم ثحب نأرق پاچ نارود ات نأرق

لم اوع دوریم نخس هئاگتفه تائارق و نأرق نایراق زا مراهچ لصف رد ماصاع تئارق هك نی و حیحص تئارق صرخشت هار، تئارق رد فالتخا زا نیلمسم رومج تئارق اب قباطم و تساهتئارق هدی زگرب صفح تی اور نامه نی و تساهدوب تئارق خیرات راودا مات رد، نونكات مالسا ردص تی اور (ع) نی نوملاریما اما زا و تساهیحص دنس یاراد هك تساهیتئارق تساهلصف نی رد هدش حرطم رگید ثحابم زا، تساهدش

و املع مات هك نی و دوشیم حرطم فیرحت هلیسم مچنپ لصف رد شوختسد نأرق زگره هك دنالوقلاقفتم، مالسا ناهج ناققحم و نادنمشناد مدوزفا نأرب هن و هتسالك نأزا یزیچ هن، تساهتشگن لی دبت و ریغ تساهدش

بولسا لماش هك میاهتفگ نخس نأرق همچرت مراهبرد مشش لصف رد ی اوتف، همچرتفقها و دانشمندان شیعه و سنی، سابقه ترجمه در اسلام و نمونه‌هایی از

ترجمه‌های قرآن است.

اینها مسائلی است که در این نوشتار به بررسی آنها پرداخته‌ایم و سعی بر آن بوده است که مطالب با کمال امانت و با اتکا بر دلایل تاریخی قابل اعتماد، آن گونه که بوده عرضه شود و از هر گونه جانب‌گیری اجتناب شود، تا بدین وسیله خدمتی شایسته به جهان علم و دانش تقدیم شود و در درگاه حضرت احدیت مقبول افتد (معرفت، ۱۳۷۵: ۵۴).

نقد کتاب: بیان مزایا و کاستیها

کتاب تاریخ قرآن آیت‌الله معرفت از بهترین کتابهای تاریخ قرآن در عصر حاضر است که به وسیله یک اندیشمند مسلمان تألیف شده است (آفتاب معرفت، ۱۳۸۵: ۸۵). این کتاب در خصوص «شناخت قرآن» که مورد توجه مؤلف آن بوده، اطلاعات خوبی به خواننده خود می‌دهد. لازم است در مقام نقد علمی به اهم مزایای آن اشاره شود و در عین حال کاستیها و نواقص آن نیز مد نظر قرار گیرد.

مزایای کتاب

اهم مزایای کتاب که این اثر را از بسیاری از آثار مشابه خود جدا می‌کند به قرار زیر است: درسی بودن کتاب. تاریخ قرآن یک کتاب درسی به سفارش حوزه و احیاناً بعضی از مراکز دانشگاهی تألیف شده است و ارزش ۴ واحد دارد. در صفحه «سخن سمت» چنین آمده است که: «کتاب حاضر برای دانشجویان رشته الهیات، شاخه علوم قرآن و حدیث در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس «تاریخ قرآن» به ارزش ۴ واحد تدوین شده است»^۱. درسی بودن کتاب موجب شده است که مطالب آن به دور از ایجاز مخمل یا اطناب ممّئل تنظیم شود و مطالب به وسیله استادان و دانشجویان امکان پی‌گیری و بررسی داشته باشد.

اظهار نظر قاطع علمی در مسائل مورد اختلاف. تاریخ قرآن مملو از مسائلی است که درباره آنها نظر قاطع بین اندیشمندان اسلامی به ویژه شیعه و سنی وجود ندارد. مسائلی چون نزول قرآن، نزول دفعی و تدریجی، کتابت و جمع قرآن، قرائات قرآن و اعتبار آن و ... از مزایای کتاب تاریخ قرآن آیت‌الله معرفت آنکه نویسنده کتاب، اهل نقد و نظر است و در کمتر مسئله‌ای از مسائل تاریخ قرآن است مگر آنکه مؤلف آن به طرح نظر پرداخته و

۱. شایان ذکر است که چاپ نخست کتاب در سال ۱۳۷۵ و چاپ هشتم آن به سال ۱۳۸۵ است.

مبانی و ادله آن را برای خوانندگان روشن ساخته است. لذا این کتاب صرفاً تکرار دیدگاه‌های پیشینان نیست. هرچند که در استفاده از دیدگاه‌های علمی صاحب‌نظران نهایت تلاش به عمل آمده است.

نقد شبهات و دفاع از اصالت قرآن. آیت‌الله معرفت در این کتاب، در مقام یک عالم متعهد، از اصالت قرآن دفاع کرده و با طرح بسیاری از شبهات که در مقابل قرآن وجود دارد، عالمانه به نقد آنها کوشیده است. این موضوع در سراسر کتاب مشهود است، لکن در فصل اول (پدیده وحی) و فصل پنجم (دفع شبهه تحریف)، نمود بهتری دارد. به طوری که از ایشان در عصر حاضر شخصیتی تحریف‌ستیز به دست می‌دهد.

تکیه بر منابع فریقین و ارائه مباحث تطبیقی. از مزایای کتاب تاریخ قرآن آیت‌الله معرفت استفاده گسترده از منابع تاریخی، تفسیری، حدیثی، و خاصه علوم قرآنی شیعه و سنی و ارائه مباحث علمی به شیوه تطبیقی است. همان‌طور که مؤلف خود تذکر داده‌اند، ایشان در ارائه مباحث تطبیقی، به جز ملاحظات علمی، امر دیگری را مد نظر قرار نداده و از یک‌سویه‌نگری و اعمال تعصبات مذهبی خودداری کرده‌اند، هرچند که قوت استدلال در مسیر بحث‌های علمی، تفوق اندیشه‌های امامان و علمای شیعه را بر خوانندگان آشکار می‌سازد.

استفاده از علوم اسلامی در پیشبرد مباحث تاریخ قرآن. مؤلف با تکیه بر علوم گوناگون اسلامی مانند فقه، فلسفه، تاریخ اسلام، تفسیر قرآن، علم کلام و ادبیات عرب، مباحث مرتبط با تاریخ قرآن را به پیش برده و شناخت مطلوبی از کتاب الهی به دست داده‌اند. استفاده از دانش‌های گوناگون و طرح نظر دانشمندان بزرگ اسلامی همراه با نقد و بررسی آنها، تنوع خاصی به مطالب کتاب داده و اثر یاد شده را از جذابیت ویژه‌ای برای خواننده برخوردار کرده است.

کاستیها و نارساییهای کتاب

در کنار مزایای کتاب نارساییهای چندی در پاره‌ای از مباحث کتاب مشاهده می‌شود که دست کم نشان از اختلاف نظر علمی مؤلف با دیگر صاحب‌نظران، خصوصاً برخی از شیعیان دارد و بعید نیست که برخی از نارساییها مولود سهو مؤلف عالی‌قدر است، مانند:

همسویی با دیدگاه‌های علمی برخی از علمای عامه در پاره‌ای از مسائل تاریخ قرآن. در پاره‌ای از مسائل تاریخ قرآن مانند «عدم جمع کامل قرآن به صورت کتاب در زمان رسول خدا (ص) به دلیل عدم انقطاع وحی» (معرفت، ۱۳۷۵: ۸۴ و ۸۵) یا «نزول قرآن بر

اساس حروف هفتگانه و تفسیر حرف به لهجه» (همان جا) همسوییهای بین دیدگاههای آیت‌الله معرفت و دانشمندان اهل سنت وجود دارد که طبعاً تأمل برانگیز است. این دیدگاهها که در کل کتاب بسیار محدود است از ناحیه محققان معاصر شیعه بعضاً مورد نقد و تحلیل قرار گرفته است.^۱

اظهار نظر شتابزده درباره موقعیت برخی از سوره‌ها. برای مثال در ص ۷۷ و ۷۸ ذیل «اسامی سوره‌ها» سخن از وجه تسمیه سوره‌ها به میان آورده و از جمله در جدولی به همین مناسبت آورده‌اند:

نام سوره	وجه تسمیه
یونس	تنها سوره‌ای است در قرآن که از حالات حضرت یونس سخن به میان آمده است.
هود	فقط در این سوره درباره حضرت هود سخن گفته شده است.
انبیاء	تنها سوره‌ای است که از انبیای معروف (نزد عرب) سخن به میان آمده است.

این اظهار نظرها درباره محتوای سوره‌های یاد شده قابل تأمل جدی است که برخی از ناقدان به تفصیل به آن پرداخته‌اند (یاقوتیان، ۱۳۸۱: ۱۴۸). جای شک نیست که در بسیاری از سوره‌های قرآن درباره حالات و سرگذشت یونس، هود، و پیامبران معروف نزد عرب مانند سوره‌های اعراف، شعراء، و صافات سخن به میان رفته و اظهار نظر انحصاری درباره مفاد برخی از سوره‌ها غیر قابل قبول است.

تأکید مبالغه‌آمیز بر اصالت قرائت حفص از عاصم. آیت‌الله معرفت ضمن بحث از اعتبار قرائت هفتگانه، قرائت حفص از عاصم را یگانه قرائتی می‌داند که سند صحیح دارد و منطبق بر قرائت جمهور مسلمانان است (معرفت، ۱۳۷۵: ۱۵۲). به نظر می‌رسد که مؤلف محترم در این دیدگاه دچار مبالغه شده‌اند، به گونه‌ای که قرائت نافع را نیز که قرائت بخشی از دنیای اسلام است، یا قرائت ابوبکر بن عیاش (راوی دیگر عاصم) را که در مناطقی متداول است به حساب نیاورده‌اند. هرچند که پذیرفته‌اند قرائت نافع مدنی در برخی از کشورهای مغرب عربی رایج است (همان: ۱۴۶-۱۴۷).

. از جمله نگاه کنید به: درآمدی بر تاریخ قرآن، ص ۱۶۳ با عنوان نقد و نظر و نیز ص ۱۷۳-۱۷۷ با عنوان: بررسی اختلاف قرائت در عصر رسول خدا (ص).

استناد به «اجماع و اتفاق نظر علما» یا «اتفاق نظر روایات وارده» به عنوان یک دلیل علمی. در پاره‌ای از مباحث آیت‌الله معرفت بدون آنکه به تنقیح علمی دلیل اجماع از دیدگاه اصولیون شیعه دست زده باشد، در مسیر استدلال‌های خود از اصل «اتفاق نظر علما» یا «اتفاق روایات ترتیب نزول سور» استفاده کرده‌اند، که پایه برخی از استدلال‌ها را سست می‌کند. از آنجا که این موضوع نیز به تفصیل مورد نقد بعضی از پژوهشگران واقع شده، تکرار آن ضرورتی ندارد (یاقوتیان، ۱۳۸۱: ۱۴۶-۱۴۷).

استفاده تناقض‌آلود از برخی از منابع. در پاره‌ای از مباحث مانند «دفع شبهه تحریف» اعتبار برخی از منابع، که حاوی روایات دال بر تحریف قرآن‌اند - مانند تفسیر عیاشی - به دلیل فقدان سند معتبر زائل شده است (همان: ۱۷۵-۱۷۶). اما در پاره‌ای دیگر از مباحث اتفاقاً به روایات تفسیر عیاشی استناد شده است. برای مثال در مورد جایگاه اهل بیت (ع) در قرآن روایتی را به این صورت از تفسیر عیاشی نقل می‌کند که امام صادق (ع) فرمود: «اگر قرآن آن‌گونه که خدا خواسته و نازل کرده تلاوت شود و مورد تدبر قرار گیرد، هر آینه ما را با نشانه‌های ارائه‌شده‌اش خواهید یافت (همان: ۱۸۱ به نقل از تفسیر عیاشی). آیت‌الله معرفت ضمن صحه گذاشتن بر این روایت، تفسیر عیاشی را نیز منبع معتبری دانسته است. آنچه گفته شد در مقابل امتیازات کتاب بسیار ناچیز و محدود است و به هیچ وجه از ارزش کتاب و استواری مطالب آن و خدمات علمی آیت‌الله معرفت به ساحت قرآن نمی‌کاهد.

منابع

- آفتاب معرفت (۱۳۸۵)، ویژه چهلمین روز ارتحال آیت‌الله معرفت، مؤسسه فرهنگی تمهید.
خرمشاهی، بهاء‌الدین و فرزاد میرزایی (۱۳۷۷)، «تاریخ قرآن (۱) و (۲)» دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، دوستان و ناهید، ط اول.
خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۰۸ ق)، البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالزهراء.
رامیار، محمود (۱۳۶۳ ش)، تاریخ قرآن، امیرکبیر.
طباطبایی، علامه سید محمد حسین (۱۳۵۳)، قرآن در اسلام، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
_____ (۱۳۹۳)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه اعلمی.
عزت دروزه، محمد (بی تا)، تاریخ قرآن، بی جا.
محمدی، محمدحسین (۱۳۸۵)، تاریخ قرآن، قم: انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی.

معارف، مجید (۱۳۸۳)، درآمدی بر تاریخ قرآن، انتشارات نبأ.
معرفت، محمد هادی (۱۳۷۵)، تاریخ قرآن، سمت.
مهدوی راد، محمد علی (۱۳۷۹)، سیر نگار شهای علوم قرآنی، دبیرخانه نمایشگاه قرآن کریم.
یاقوتیان، مهدی (۱۳۸۱)، نگاهی به کتاب «تاریخ قرآن»، فصلنامه بینات، سال نهم، ش ۳۳.

